

УДК 94(477.54.) «18/19»

В. В. ГОРБАНЬОВ, канд. іст. наук, доцент НФаУ, Харків

ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті автор досліджує історіографію вивчення поміщицького господарства Харківської губернії. Робиться висновок про те, що дане питання ще недостатньо висвітлено, зокрема необхідно проаналізувати з залученням нових історичних джерел, кількісний, становий та національний склад поміщиків.

Ключові слова: історіографія, поміщицьке господарство, землеволодіння, аграрний розвиток, Харківська губернія.

Актуальність дослідження. Російська імперія, до складу якої входила більшість українських земель, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була переважно аграрною країною, де понад 80% населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві. Основними виробниками сільськогосподарської продукції окрім селянських були і поміщицькі господарства. Реформа 1861 р. сприяла розвитку ринкових відносин в аграрному секторі, але внаслідок її непослідовності та половинчастості збереглися пережитки кріпосництва, зокрема, такий, як дворянське поміщицьке землеволодіння. В умовах реформування та швидкого розвитку ринкових відносин поміщицькі господарства змушені були перебудовуватися, щоб вписатися в нові економічні умови. Перед більшістю поміщицьких маєтків постала дилема: або вдосконалювати виробництво і активно запроваджувати ринкові механізми, або деградувати і втратити власні маєтки. Вивчення досвіду минулого, як позитивного, так і негативного, має не лише пізнавальне, але і важливе практичне

© В. В. Горбаньов, 2013

значення. Але, без детального й критичного аналізу минулого важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування сільськогосподарського виробництва в Україні.

Постановка проблеми. Важливу наукову проблему становить процес господарської переорієнтації поміщицьких маєтків в умовах переходу аграрного сектора на ринкові засади, який був перерваний революцією 1917 р., а поміщики як клас були ліквідовані. Переважна частина їхніх маєтків була зруйнована і розграбована, а протягом тривалого часу поміщицьке господарство радянськими істориками практично не вивчалось, а якщо і вивчалось, то переважно в негативному плані.

Метою нашого дослідження є аналіз вітчизняної історіографії вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історію вивчення поміщицького господарства другої половини XIX – початку XX ст. потрібно розділити на кілька етапів, кожен з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р.), літературу якого можна розподілити на три групи: офіційно-консервативна, ліберальна, революційна. До першої групи ми відносимо твори державних службовців, політичних діячів та науковців, які сходилися на висновку про кризу дворянства, а вихід із ситуації бачили у відродженні його передових позицій через надання йому певних привілеїв і пільг [див.: 21; 53; 65]. Представники цього напрямку наводили різноманітні факти на користь збереження та посилення поміщицького землеволодіння. Так, за переконанням О. А. Салтикова, єдиним засобом забезпечення робочими місцями сільського населення було покращення поміщицького господарства, створення для нього таких умов, щоб воно розвивалося і розширювалося [64, с. 29]. Одним з головних аргументів представників офіційно-консервативного напрямку, який був висунутий колишнім міністром землеробства Росії О. С. Єрмоловим, полягав у тому, що прибуток, який селяни отримували з надільних та орендованих земель, був начебто меншим від того, що вони заробляли як робітники поміщицького маєтку [19, с. 49-58].

Ліберально настроєні автори відзначали, що занепад дворянства – закономірний процес, і негативно ставилися до заходів уряду по його штучній підтримці. Вони, серед причин економічної кризи поміщицьких господарств, вбачали аграрну кризу в Росії наприкінці XIX ст. Представники ліберального напрямку увагу приділяли вивченню впливу поміщицького господарства на загальний стан сільськогосподарського виробництва [27; 34]. О. А. Кауфман значну увагу приділяв дослідженню орендних стосунків поміщиків і селян. Він дотримувався висновку про переваги великого землеволодіння над селянським [27]. О. А. Кауфман стверджував, що ліквідувати поміщицькі господарства культурно-капіталістичного типу означало би значно скоротити виробничі сили країни. Праці О. А. Кауфмана були побудовані в основному на даних опису декількох десятків найкращих поміщицьких маєтків наприкінці XIX ст.

До яскравих представників ліберального напрямку слід віднести праці В. О. Косинського [34], але він на противагу О. А. Кауфману стверджував про перевагу дрібного господарства над великим підприємницьким. На його думку, інтенсивність селянського господарства повинна постійно зростати і воно досягне того рівня, який буде недосяжним для капіталістичного господарства [34, с. 478].

Увага дореволюційних дослідників залучалася і до вивчення проблеми робочої сили в поміщицьких маєтках. Авторами праць по цьому питанню були І. Г. Дроздов, М. Дім, В. В. Хижняков, М. М. Лебедев та ін. [див.: 14; 13; 15; 76; 37].

Серед дореволюційних дослідників, які в своїх працях розглядали поміщицьке господарство Харківської губернії в контексті загального аграрного розвитку, слід згадати праці В. А. Барвинського, Л. В. Ілляшевича, В. Ф. Левитського, А. Шиманова, М. Л. Шаховського та ін. [див.: 8; 24; 25; 38; 80; 78]. Вагомий внесок у вивчення поміщицького господарства губернії зробив В. І. Мезенцев, який на основі широкого кола історичних джерел розглянув прибутковість приватного землеволодіння Харківської губернії наприкінці ХІХ ст. [48].

Марксистський напрямок в дореволюційній літературі представлений перш за все працями В. І. Леніна [39; 40; 41; 42]. У чисельних статтях і працях він досліджував питання про питому вагу дворянського землеволодіння в Росії, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем господарювання в різних регіонах, зокрема і в українських губерніях. В. І. Ленін дійшов висновку про переважання пруського типу розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Водночас ним відзначалося, що в деяких районах, в тому числі і у Харківській губернії простежувалася змішана система господарювання у поміщицьких маєтках. Дослідження цього автора мали чітко виражену партійну спрямованість, до уваги бралися переважно факти, які свідчили про деградацію та надмірне збагачення поміщицьких господарств, жорстку експлуатацію селян. Пізніше ця ленінська методика і методологія були засвоєні радянською історіографією.

Другий етап у дослідженні поміщицького господарства у вітчизняній історіографії – це 1920-ті – середина 1950-х років. За радянського часу знизився науковий інтерес до вивчення поміщицьких господарств, посилилися негативні оцінки всього, що стосувалося цього класу. У працях дослідників 1920-х рр. О. Погребінського, М. Яворського, О. Гайстера, О. В. Шестакова, А. Я. Альтермана, поміщицьке господарство аналізувалося в загальному контексті розвитку аграрних відносин другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. [див.: 58, 82; 10; 79; 2]. О. Погребінський основну увагу в своєму дослідженні приділив проведенню столипінської реформи, і тому поміщицьке господарство в його роботі розглядається в контексті проведення аграрної реформи. А. Я. Альтерман розглянув розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі в Україні на початку ХХ ст. і, зокрема, роль у цьому процесі поміщицького господарства [2].

В цілому ж проблема вивчення поміщицького господарства практично зникла зі сторінок радянської історичної літератури з початком 30-х рр. аж до середини 50-х років. Протягом 30-х – першої половини 50-х рр. вивчалися лише деякі аспекти аграрного розвитку Росії, автори у своїх висновках фактично не виходили за межі,

окреслені «Коротким курсом історії ВКП (б)», зокрема, це праці П. І. Ляценка, О. С. Карнаухової, П. О. Хромова та ін. [див.: 46; 26; 77].

Третій етап у вивченні поміщицького господарства припадає на другу половину 1950-х – першу половину 1980-х рр. Для праць цього періоду були характерні такі, позитивні зміни як поступове витіснення цитатно-ілюстративного стилю викладення матеріалу, значно розширилася джерельна база, роботи позбулися певних історичних догм.

Початок конкретного дослідження поміщицького землеволодіння було започатковано Л. М. Івановим, який у 1957 р. опублікував дослідження, в якому вивчався розподіл земельних володінь в Україні у 1877–1905 рр. [23]. Основним джерелом роботи Л. М. Іванова була «Статистика землевладення 1905 г.», яка досить часто використовувалася і до нього. Але Л. М. Іванов, зіставив дані цього джерела з матеріалами перепису 1877 р., і показав динаміку змін у поміщицькому землеволодінні за ці роки. Другою особливістю було те, що автор розробив дані по кожній з дев'яти українських губерній і зіставив їх з середніми показниками по Європейській Росії. Третьою особливістю було те, що Л. М. Іванов не обмежився підрахунками по розподілу землі між селянами та поміщиками, а вивчив розподіл землі між різними соціальними групами і станами.

У 1961 р. вийшла інша стаття Л. М. Іванова, в якій автор розглядає питання про співвідношення капіталістичної та відробіткової систем у поміщицьких господарствах в Україні наприкінці ХІХ ст. [22]. Автор розглянув орендні відносини, особливості формування кадрів сільськогосподарських робітників, умови найму. Значну увагу Л. М. Іванов приділив Лівобережній Україні, в тому числі і Харківській губернії.

На початку 1960-х років з'явилися праці Л. П. Минарик [49; 50; 51; 52]. У сферу її наукових інтересів входили господарства найбільших землевласників Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Центральне питання, вирішуване нею, це співвідношення капіталістичної та відробіткової систем ведення господарства. Авторка дійшла висновку, що в більшості маєтків переважала змішана система з елементами відробіткової, і капіталістичної, але визначальними залишалися відробітки, особливо в центральних губерніях Росії. Інша проблема, що розглядалася Л. П. Минарик, – походження земельних володінь найбільших поміщиків.

Значний внесок у вивчення поміщицького господарства зробив О. М. Анфімов [3; 4; 5; 6; 7]. Він вперше комплексно підійшов до дослідження проблеми. З залученням великої кількості джерел ним розглядалося широке коло питань: соціальна природа поміщицького землеволодіння, матеріально-виробнича база господарств, виробнича та торговельно-промислова діяльність, система господарювання, кредит. На основі великого кола історичних джерел та літератури О. М. Анфімов дійшов висновку про переважання відробіткової системи господарювання. Поряд з цим ним виділяється ряд регіонів з домінуванням капіталістичної системи, зокрема, південні губернії України.

Своєрідним узагальненням накопиченого досвіду і прийомів вивчення теми і разом з тим підсумком власних багатолітніх досліджень історії поміщицького господарства в Росії стала монографія О. М. Анфімова, яка була надрукована у

1969 р. [4]. В своїй роботі О. М. Анфімов приділив увагу і Харківській губернії, зокрема, на матеріалах перепису Старобільського повіту дослідив поміщицьке господарство регіону [4, с. 155-157]. Про фактичну сторону дослідження, обсяг вивчених питань свідчить структура монографії. В ній перш за все охарактеризовано поміщицьке землеволодіння і його соціальна природа, станова приналежність, співвідношення з селянським землеволодінням. Багато ознак великого поміщицького господарства розкрито автором при вивченні його матеріально-виробничої бази. Спеціальні розділи присвячені аналізу землекористування та систем ведення господарства. Далі розташовані розділи про сільське і лісове господарства, торгове і промислове підприємництво поміщиків, і, нарешті, – загальна характеристика організації економіки поміщицького господарства. В окремому розділі розглянуті питання, пов'язані з кредитуванням поміщицького господарства, заставою і мобілізацією землі.

У 70–80 рр. ХХ ст. з'явилося ряд публікацій в яких розглядалися окремі проблеми поміщицького господарства, праці С. М. Дубровського, Н. В. Єлісеєвої, А. П. Кореліна, М. М. Островського, Н. О. Проскурякової, Н. Б. Селунської, Д. А. Тарасюка та ін. [див.: 16; 18; 33; 55; 56; 61; 66; 68].

Значний внесок у вивчення аграрного розвитку Росії зробив І. Д. Ковальченко, у його роботах значну увагу приділялося кількісному аналізу та аграрній типології губернії та районів Росії [28; 29; 30; 31; 32]. У 1971 р. ним була надрукована стаття в якій на основі широкого фактичного матеріалу аналізувалося співвідношення селянського і поміщицького господарства у виробництві товарної сільськогосподарської продукції [31].

Разом з Н. Б. Селунською та Б. М. Литваковим, І. Д. Ковальченко у 1982 р. видав монографію, яка була присвячена характеристиці масових джерел з історії поміщицького господарства Європейської Росії (матеріали вотчинних фондів, земсько-статистичні обстеження приватновласницьких господарств, описи маєтків, закладених у земельних банках, сільськогосподарські переписи та інші матеріали), а також методам їх обробки і аналізу на основі системного підходу та використання кількісних методів та ЕОМ. У монографії подано аналіз внутрішнього устрою, як поміщицького господарства Європейської Росії в цілому, так і по окремих регіонах за даними земельного і сільськогосподарського перепису 1917 року [32].

З українських радянських істориків внесок у вивчення аграрних відносин Росії і України в дореволюційний період зробили М. П. Першин, І. О. Гуржій, М. А. Рубач, В. О. Голобуцький, М. Н. Лещенко, Р. Д. Лях, В. П. Теплицький, П. П. Теличук та ін. [див.: 57; 12; 63; 11; 45; 43; 44; 74; 70]. В їхніх роботах розглядалося і поміщицьке господарство, зокрема в роботі П. П. Теличука, крім висвітлення закономірностей розвитку сільського господарства України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., значна увага приділяється поміщицькому господарству, показано розвиток його окремих галузей [70].

В своїй праці В. П. Теплицький [74], використовуючи численні друковані і архівні документи та матеріали, дав аналіз розкладу і кризи кріпосницької системи і розвитку аграрних відносин в пореформений період з врахуванням особливостей цих процесів не тільки в цілому по Україні, але й по окремим її районам.

Що стосується безпосередніх досліджень аграрного розвитку в тому числі і поміщицького господарства по Харківщині, то слід виділити роботи Є. К. Живолупа, М. І. Ксензенка, Н. Л. Проскури, П. Ф. Решодька, К. К. Шияна, С. Я. Островського та ін. [див.: 20; 35; 59; 60; 62; 81]. В працях цих дослідників поміщицьке господарство розглядається побіжно і основна увага приділяється становищу в аграрному секторі Харківської губернії на початку ХХ ст.

У 1985 р. була захищена кандидатська дисертація А. М. Авраменка, в якій розглядається еволюція земельних відносин на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у дослідженні велику увагу приділено поміщицькому землеволодінню та землекористуванню в тому числі і по Харківській губернії. В роботі автор дійшов висновку, що не дивлячись на всебічну підтримку урядом та місцевою адміністрацією дворянського землеволодіння регіону, воно постійно скорочувалося, а питома вага поміщиків в землекористуванні була значно нижчою ніж в землеволодінні [1].

Таким чином, у порівнянні з попередніми періодами, вітчизняна історична наука в другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. добилася значного поступу у вивченні поміщицького господарства. Разом з тим, всі роботи були в руслі марксистсько-ленінського вчення і під жорстким ідеологічним контролем, що значно ускладнювало об'єктивне вивчення поміщицького господарства. Воно розглядалося тільки в негативному плані.

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап в розвитку вітчизняної історичної науки. Під новим кутом зору почали розглядатися питання історії нашої країни, зокрема і того періоду, коли в економіці активно розвивалися ринкові та товарно-грошові відносини.

В 1990 р. була надрукована монографія К. М. Тарновського, в якій аналізується тип ринкової еволюції, багатокладність російської економіки і соціального устрою напередодні 1917 р. [69]. Автор підводить підсумки вивчення соціально-економічної історії Росії до середини 1960-х рр. і розглядає два основних напрямки в історіографії цієї проблеми: дослідження російського монополістичного капіталізму і аграрного устрою Росії. Окремий розділ монографії присвячений капіталістичній еволюції поміщицьких господарств [69, с. 151-180].

З проголошенням незалежної України в 1991 р. розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. З'явилися нові праці по нашій проблематиці. В 1996 р. була опублікована стаття М. А. Якименка, в якій він розглядає становлення селянського (фермерського господарства) в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та порівнює його з поміщицьким господарством [83]. М. А. Якименко дійшов висновку в своїй статті, що селянське (фермерське) господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні умови. Високі викупні платежі підривали фінансову базу селянських господарств, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Разом з напівкріпосницькими законами, які до 1906 р. обмежували можливості селян, це створювало несприятливі умови господарювання. І якщо навіть за цих складних умов селянське господарство пробивало собі шлях до

прогресу, не тільки вистоявши, але й успішно змагаючись з поміщицьким землеволодінням в жорстокій конкурентній боротьбі, то це свідчило про величезні можливості селянського (фермерського) господарства [83, с. 12].

Серед дослідників 1990-х – початку 2000-х рр. слід виділити В. С. Майстренка, В. В. Бочарова, В. В. Сусорова, В. О. Кулікова, які розглядають в своїх роботах аграрні відносини в Україні, в тому числі і у Харківській губернії [47; 9; 67; 36]. Дисертаційна робота В. В. Олянич присвячена розвитку цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., де значне місце присвячено поміщицькому господарству Харківської губернії [54].

В новітній українській історіографії безпосереднє вивчення поміщицького господарства було започатковано в дисертаційній роботі Н. Р. Темірової, в якій розглядається поміщицьке господарство Півдня України на початку ХХ ст. [71]. У 2003 р. Н. Р. Темірова опублікувала монографію та захистила докторську дисертацію [72; 73]. В дисертації на основі вивчення різноманітних джерел досліджені зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовані зміни у кількісному, національному складі поміщиків. Показана еволюція поміщицького землеволодіння в напрямку до безстанового. Проаналізована організація господарства, яка відзначалася раціональністю. З нових позицій розглянуті такі поняття: оренда, відробітки, застава землі. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщиків до ринку. Змальований соціально-психологічний портрет поміщицтва України. В своїй роботі Н. Р. Темірова дійшла висновку, що у пореформену добу поміщицьке господарство України еволюціонувало, переживаючи при цьому складну кризу. Еволюція відбувалася за різними напрямками: в активізації підприємницької діяльності, технічному прогресі, підвищенні загальної культури управління господарством, розширенні добродійності [73, с. 29-30].

Зарубіжна історіографія історії поміщицького господарства досить докладно проаналізована в працях сучасних українських дослідників [72, с. 34-39]. Зазначимо лише, що дослідники з США, Великої Британії, ФРН розробили теорію «модернізації» аграрного розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Висновки дослідження. Таким чином в історіографії поміщицького господарства можна виділити два головних напрямки. Представники одного з них вважають поміщиків головним гальмом соціального-економічного розвитку, розглядаючи їх переважно в негативному плані. У поглядах представників іншого напрямку проглядається концепція історії поміщицтва, в основу якої покладено комплексний підхід до всіх процесів усередині поміщицтва.

Аналіз історіографії питання показує недостатню вивченість соціально-економічного розвитку поміщицького господарства Харківської губернії. Поміщицтво регіону вивчалось непослідовно і фрагментарно, ця тема одна з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Зокрема, потребують вивчення матеріально-виробнича база поміщицьких господарств, виробнича діяльність та збут продукції поміщиків, кредит та застава. Щоб виконати такий значний обсяг роботи

потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження, зокрема і по Харківській губернії. Мета дослідження цієї теми в порівнянні з іншими авторами повинна полягати в тому, щоб поміщицьке господарство Харківщини було всебічно вивчено на основі широкого кола джерел та літератури. Треба проаналізувати кількісний, становий та національний склад поміщиків, дослідити землеволодіння та землекористування, вивчити матеріально-технічне забезпечення, показати рівень рентабельності поміщицьких господарств.

Список літератури: 1. *Авраменко А. М.* Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: Дисс.... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. 2. *Альтерман А. Я.* Развитие сельского хозяйства та хлібної торгівлі України. – Харьков, 1928. 3. *Анфимов А. М.* К вопросу об определении экономических типов землевладельческого хозяйства (конец XIX – начало XX вв.) // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 362-379. 4. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М., 1969. 5. *Анфимов А. М.* Помещичье хозяйство России в годы Первой мировой войны // Исторические записки. – М., 1957. – Т. 60. – С. 124-142. 6. *Анфимов А. М.* Хозяйство крупного помещика в XX в. // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 71. – С. 43-77. 7. *Анфимов А. М.* Частновладельческое лесное хозяйство в России в конце XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – М., 1958. – Т. 63. – С. 244-258. 8. *Барвинский В. А.* Исторический очерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918. 9. *Бочаров В. В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. 10. *Гайстер А.* Сельское хозяйство капиталистической России: (от реформы 1861 до революции 1905 г.). – М., 1927. 11. *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. – К., 1970. 12. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. 13. *Дим Н.* Сельский пролетариат в России. – СПб., 1906. 14. *Дроздов И. Г.* Заработная плата земледельческих рабочих в России в связи с аграрным движением 1905–1906 гг. – СПб., 1914. 15. *Дроздов И. Г.* Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции к его мобилизации. – Петроград, 1917. 16. *Дубровский С. М.* Сельское хозяйство и крестьянство в период империализма. – М., 1975. 17. *Дубровский С. М.* Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. – М., 1963. 18. *Елисеева Н. В.* Новый источник по истории помещичьего хозяйства Европейской России конца XIX – начала XX в. // История СССР. – 1976. – № 5. – С. 93-98. 19. *Ермолов А. С.* Наш земельный вопрос. – СПб., 1906. 20. *Живолуп Е. К.* Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 годах. – Харьков, 1956. 21. *Зворыкин Н. Н.* Земля и хозяйство. – М., 1899. 22. *Иванов Л. М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312-337. 23. *Иванов Л. М.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60. – С. 176-214. 24. *Илляшевич Л. В.* Змиевской уезд. – Харьков, 1887. 25. *Илляшевич Л. В.* Краткий очерк истории Харьковского дворянства. – Харьков, 1985. 26. *Карнаухова Е. С.* Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 гг.). – М., 1951. 27. *Кауфман А. А.* Аграрный вопрос в России. – М., 1918. 28. *Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И.* Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX–XX вв.: (Опыт многомерного Количественного анализа) // История СССР. – 1979. – № 1. – С. 59-95. 29. *Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И.* Структура и уровень развития районов Европейской России на рубеже XIX–XX вв.: (Опыт многомерного количественного анализа) // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 76-99. 30. *Ковальченко И. Д., Милов Л. В.* Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. Опыт количественного анализа. – М., 1974. 31. *Ковальченко И. Д.* Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С.171-194. 32. *Ковальченко И. Д.,*

Селунская Н. Б., Литваков Б. М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. – М., 1982. **33.** *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979. **34.** *Косинский В. А.* Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906. **35.** *Ксензенко М. I.* Завершения революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.). – Харків, 1968. **36.** *Куліков В. О.* Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2005. **37.** *Лебедев Н. Н.* Опыт изучения в санитарном отношении быта сельскохозяйственных рабочих в районе свекловичного производства. – М., 1901. **38.** *Левитский В. Ф.* К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. – Харьков, 1907. **39.** *Ленін В. I.* Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне збір. тв. – Т. 6. – С. 303-348. **40.** *Ленін В. I.* Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Повне збір. тв. – Т. 17. – С. 53-129. **41.** *Ленін В. I.* Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повне збір. творів. – Т. 12. – С. 239-270. **42.** *Ленін В. I.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. тв. – Т. 3. – С. 1-609. **43.** *Леценко М. Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 М-90-ті рр.. XIX ст.). – К., 1970. **44.** *Леценко М. Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. **45.** *Лях Р. Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – Київ-Донецьк, 1975. **46.** *Лященко П. I.* Історія народного господарства СРСР. – К., 1951. **47.** *Майстренко В. С.* Століпінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997. **48.** *Мезенцев В. И.* Доходность частного землевладения в Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1897. – Вып. 11. – С. 1-248. **49.** *Минарик Л. П.* Об уровне развития капиталистического земледелия в крупном помещичьем хозяйстве Европейской России конец XIX – начало XX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966. – С. 515-626. **50.** *Минарик Л. П.* Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX века // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1965. – С. 356-395. **51.** *Минарик Л. П.* Статистика землевладения 1905 года как источник по изучению крупного помещичьего землевладения России в начале XX века // Малоисследованные источники по истории СССР XIX–XX вв. – М., 1964. – С. 56-73. **52.** *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства. – М., 1971. **53.** *Морачевский В. В.* Сельскохозяйственный кредит в России. – СПб., 1910. **54.** *Олянич В. В.* Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2000. **55.** *Островский М. М.* Земская статистика помещичьего хозяйства как исторический источник // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т. 10. – С. 285-296. **56.** *Островский М. М.* Дворянство и земельный кредит в начале XX в. // Проблемы отечественной истории. Сб. статей аспирантов и соискателей. – Вып.1. – М., Л., 1976. – С. 156-170. **57.** *Першин П. Н.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. **58.** *Погребінський О.* Століпінська аграрна реформа. – Одеса, 1931. **59.** *Проскура Н. Л.* Аграрные отношения в Харьковской губернии между буржуазно-демократическими революциями (1907 – февраль 1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1974. **60.** *Проскура Н. Л.* До питання про аграрні відносини в Харківській губернії напередодні Лютневої революції // Вісник Київського університету. – 1973. – № 15. – С. 25-30. **61.** *Проскура Н. А.* Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX в. // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 55-75. **62.** *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.). – Харків, 1972. **63.** *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К., 1950. **64.** *Салтыков А. А.* Голодная смерть под формой дополнительного надела. – СПб., 1906. **65.** *Святловский В. В.* Мобилизация земельной собственности в России 1861–1908 гг. – СПб., 1911. **66.** *Селунская Н. Б.* Источниковедческие проблемы в изучении помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX в. // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 81-95. **67.** *Сусоров С. В.* Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання: кінець XIX – початок XX ст. – Херсон, 1997. **68.** *Тарасюк Д. А.* Поземельная собственность пореформенной России. – М., 1981. **69.** *Тарновский К. Н.* Социально-экономическая история России, начала XX в.: Советская историография сер. 50-х – 60-х гг. – М., 1990. **70.** *Теличук*

П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. **71.** Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Півдня України на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. **72.** Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. **73.** Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Донецьк, 2003. **74.** Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1959. **75.** Федоровський А. С., Педаєв Д. Н. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. – Харьков, 1918. **76.** Хижняков В. В. Об условиях найма на сельские работы. – СПб., 1904. **77.** Хромов П. А. Экономическое развитие России в ХІХ-ХХ веках: 1800–1917 гг. – М., 1950. **78.** Шаховской М. Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году. – Харьков, 1891. **79.** Шестаков А. В. Капитализация сельского хозяйства: (От реформы 1861 г. до войны 1914 года). – М., 1924. **80.** Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – К., 1883. **81.** Шиян К. К., Островський С. Я. Минуле і сучасне села. – Харків, 1963. **82.** Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – К., 1925. Вип. ІІІ. **83.** Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3-14.

Надійшла до редколегії 20. 03. 2013 р.

УДК 94(477.54) «18/19»

Поміщицьке господарство Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: історіографія питання / В. В. Горбаньов // Вісник НТУ «ХП». Серія : Актуальні проблеми історії України.-Харків: НТУ «ХП». – 2013. – № 25 (998). – С. 7-16. Бібліогр.: 83 назв.

В статті автор аналізує вивчення поміщицького господарства Харьковской губернии в історіографії. Делается вывод о том, что данный вопрос еще недостаточно освещен в отечественной исторической науке, в частности необходимо проанализировать с привлечением новых исторических источников, количественный, сословный и национальный состав помещиков.

Ключевые слова: історіографія, поміщицьке господарство, землевладення, аграрне розвиток, Харьковская губерния.

The analysis of the study of landlord economy of Kharkiv province in historiography is made in the article. It is concluded that this question isn't covered enough in the historic science of our country, in particular it is necessary to analyses quantitative class and national structure of landlords.

Key words: historiography, landlord economy, land ownership, agrarian development, Kharkiv province.